

SEMINARI
D'HISTÒRIA
DE BARCELONA
Quaderns
del Seminari
d'Història de
Barcelona

Les esglésies romàniques de Barcelona

Joan-Albert Adell

Quaderns 23

SEMINARI
D'HISTÒRIA
DE BARCELONA

**Quaderns
del Seminari
d'Història de
Barcelona**

Les esglésies romàniques
de Barcelona

ARXIU HISTÒRIC
DE LA CIUTAT
DE BARCELONA

Ajuntament de Barcelona
Institut de Cultura

SEMINARI
D'HISTÒRIA
DE BARCELONA
Quaderns
del Seminari
d'Història de
Barcelona

Les esglésies romàniques de Barcelona

Joan-Albert Adell

Quaderns 23

Arxiu Històric de la Ciutat
de Barcelona, 2010

**Arxiu Històric
de la Ciutat
de Barcelona
Institut de Cultura
Ajuntament de
Barcelona**

Xavier Tarraubella i Mirabet
Director

Ramon Grau i Fernández
Director de la publicació

Dolça Roca i López
Secretaria

Coberta:
L'església de Sant Pau del
Camp el 1923.
Fotògraf desconegut.
(Arxiu Fotogràfic de
Barcelona)

Disseny gràfic:
PFP, disseny gràfic
(Quim Pintó i Montse Fabregat)

Revisió lingüística:
Maria Llopis

Impressió:
Gràfiques Ortells

ISSN: 1576-26-37
Dipòsit legal: B-27884-2010

© del text i de les fotografies,
Joan-Albert Adell
© de l'edició, Arxiu Històric
de la Ciutat de Barcelona
(Institut de Cultura,
Ajuntament de Barcelona)
Casa de l'Ardiaca
Santa Llúcia, 1
08002 Barcelona

Maig 2010

Sumari

007	Introducció
011	El monestir de Sant Pere de les Puelles
021	El monestir del solar del convent de Santa Caterina
027	Sant Pau del Camp
033	Les capelles menors

Impostes de l'atri de Sant Sadurni a Sant Pere de les Puelles.

Introducció

Quanta gent coneix que hi ha esglésies romàniques a Barcelona? I què en sabem, d'aquests edificis? La veritat és que les dues respostes, un grapat d'anys després d'haver treballat el romànic barceloní a *Catalunya Romànica*, eren idèntiques: molt poc. Ens trobem, doncs, davant d'uns edificis poc coneguts, fora dels cercles entesos, dels quals desconeixem moltes coses i en què els nostres dubtes no han fet sinó créixer, cada vegada que s'avança en la coneixença i la interpretació de la nostra història antiga i medieval. Valguin només com a exemple les noves aportacions sobre el recinte episcopal barceloní, d'època visigoda, o el descobriment d'un monestir inconegut en el solar del convent de Santa Caterina.¹

D'altra banda, i seguint el procés reflexiu, la qüestió següent és: queden gaires esglésies romàniques a Barcelona? Doncs la veritat és que no, en queden poc més dels dits d'una mà, i d'aquestes, tres són capelles i les altres, monestirs. Però el seu nombre és inversament proporcional al seu interès, especialment pel que fa als monestirs, que es poden considerar testimonis excepcionals d'una època de la qual sabem poc encara, i que han estat víctimes de la vitalitat cultural d'una ciutat, que, especialment a partir del segle XIII, engega un immens programa de renovació arquitectònica.

L'any 1992, ja en fa uns quants, vaig escriure, amb motiu de la introducció al capítol de l'arquitectura religiosa, al volum xx de *Catalunya Romànica*, dedicat al Barcelonès, que «plantejar una reflexió sobre l'arquitectura religiosa d'època altmedieval conservada al Barcelonès, és plantejar l'evocació d'una absència: la d'aquells edificis que han estat protagonistes de la dinàmica constructiva d'una ciutat com Barcelona, i que han estat transformats o substituïts per altres edificis, alhora que ells mateixos en substituïen d'altres anteriors...».²

Avui, tot i els notables avenços que hi ha hagut en el reconeixement de la nostra història, el sentiment continua sent el mateix: el de trobar-nos davant d'una arquitectura que reflecteix la intensíssima vitalitat cultural i constructiva que viu la ciutat de Barcelona a partir dels segles XIII i XIV, que es materia-

1. Aquest treball fou presentat en forma de conferència el dia 3 de desembre de 2008 a la Sala d'Actes Agustí Duran i Sanpere de la Casa de l'Ardiaca dins el curs *Barcelona i el romànic. Art i ciutat dels segles XI-XIII*, dirigit per Eduard Riu-Barrera i organitzat per l'Arxiu Històric de la Ciutat en el marc dels cursos d'història del Seminari d'Història de Barcelona.

2. Joan-Albert ADELL i GISBERT, «L'arquitectura religiosa», dins *Catalunya Romànica, XX: El Barcelonès*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1992.

litza amb una quasi sistemàtica substitució dels edificis representatius de la institució eclesiàstica a la Barcelona antiga i altmedieval.

Sense pretensions d'exhaustivitat, només cal recordar alguns dels edificis més representatius de la Barcelona gòtica per copsar la magnitud de la transformació dels edificis religiosos de la Barcelona altmedieval pregòtica, de la immensa majoria dels quals no queden sinó rastres en la memòria.

El cas de la catedral de Barcelona n'és ben representatiu: a partir de fragments i el rastreig del registre documental i arqueològic, podem formular hipòtesis sobre un dels edificis més notables dels comtats catalans del segle xi, sense parlar del seu precedent: la catedral paleocristiana.

Les esglésies de Sant Just i Sant Pastor, Santa Maria del Mar, Santa Maria del Pi o Sant Jaume són, o eren, edificis gòtics, que substituïen els edificis que coneixem, documentalment, des del segle x. Altres, com l'església de Sant Miquel, Sant Julià de Montjuïc o el monestir de Sant Cugat del Rec, han desaparegut totalment, dins la transformació arquitectònica i urbana de la ciutat. Altres, com el convent de Santa Caterina, han tingut la sort de ser objecte d'una adequada exploració arqueològica, que ens permet conèixer-ne la història, que, com és el cas, no aclareix, ans al contrari, les hipòtesis historiogràfiques que se n'havien formulat. Finalment, entre els que ens han arribat fins avui, tenim també edificis com Sant Pere de les Puel·les o Sant Pau del Camp, que en la seva estructura conserven elements —o fins i tot estructures— d'un passat, que palesen la seva riquíssima història constructiva.

De tots aquests edificis, i d'algunes capelles, menors en el seu temps, però importants avui, pel sol fet d'existir com a testimonis d'una època, és del que parlem, i d'on tractarem de treure l'entrellat d'una història constructiva, que és transformada a partir del tombant del segle xii al segle xiii, quan s'inicia el procés enfevorit de renovació arquitectònica que culmina en la Barcelona gòtica.

Pel seu migrat nombre, podem enumerar en una curta llista els edificis religiosos altmedievals que es conserven dins del perímetre de les muralles barcelonines: els monestirs de Sant Pere de les Puel·les, de Sant Pau del Camp i l'innominat monestir descobert al subsòl de Santa Caterina, les capelles de la Mare de Déu de la Guia (o de Marcús), de les Onze mil Verges (o de Santa Llúcia) i de Sant Llàtzer.

Tots aquests edificis foren construïts, o totalment renovats, en els anys que van del segle xii al xiii, conservant dels edificis preexistents elements estructurals a Sant Pere de les Puel·les, o només elements decoratius a Sant Pau del Camp. Les capelles esmentades són obres de nova planta i, curiosament, l'edifici destruït, a partir del segle xiii, a Santa Caterina, és el que ens forneix més informació sobre un monestir barceloní del segle xi.

Com succeeix en molts aspectes de la història, els avenços dels estudis arqueològics i arquitectònics en edificis medievals, o posteriors, han permès ampliar el nostre horitzó de coneixement sobre la realitat de l'arquitectura en els territoris catalans des de l'Antiguitat fins a l'Alta Edat Mitjana, i això ens permet reformular, amb noves bases —més sòlides que la historiografia tradi-

cional— les cronologies i les tipologies dels edificis que, genèricament, han estat etiquetats de “romànics” o “preromànics”, denominacions que avui sabem que no són altra cosa que el calaix de sastre on es posa tot allò que va des de l'Antiguitat tardana fins al segle XII, sense distingir —amb perdó— si es tracta de moros o cristians, o ambdues coses alhora.

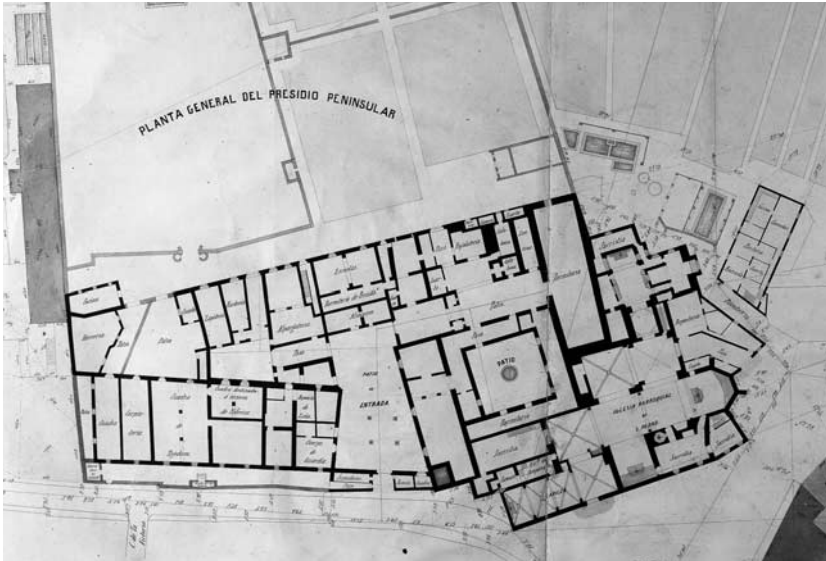
D'altra banda, i en aquest mateix sentit, hem de considerar la influència historiogràfica que han tingut restauracions arqueològiques dels segles XIX i XX (i també del XXI, per poc temps que han tingut), que supeditaven el respecte per la realitat històrica d'una arquitectura a una idea preconcebuda (tant des del punt de vista històric com estètic) i no contrastada d'aquella mateixa realitat. El resultat el podem admirar a Sant Pere de les Puel·les, un esplèndid edifici neomedieval (en el qual és complex destriar-ne els elements i l'estructura originals) concebut a partir d'una certa teoria historiogràfica que cerca, de manera empírica, la classificació i l'enquadrament de la realitat coneguda, obviant, en molts casos, les singularitats i excepcions que posen en crisi el sistema, com és el cas.

>
Planta del monestir de Sant
Pere de les Puelles el 1860,
en el plànol de Barcelona de
M. Garriga i Roca.

El monestir de Sant Pere de les Puèl·les

Per establir un criteri d'ordre, vàlid com qualsevol altre, començarem per l'anàlisi del monestir de Sant Pere de les Puèl·les, perquè s'hi conserven estructures que representen l'exemple més antic d'arquitectura religiosa, fora de la catedral, de la Barcelona altmedieval.

Per fer una mica d'història, el monestir de les Puèl·les, desamortitzat el 1835, era, el 1860 –quan es dibuixa el plànol de Barcelona de Miquel Garriga i Roca– destinat a “*presidio peninsular*”, però encara eren reconeixedors bona part dels elements medievals de la seva estructura, que, amb especial dedicació al claustre, fou estudiada el 1903 per Ubaldo Iranzo.³ El 27 de juliol de 1909, l'església de les Puèl·les fou incendiada, durant els fets de la Setmana Tràgica, i entre les malmeses estructures gòtiques i barroques que formaven

3. Ubaldo IRANZO Y EIRAS, *El Claustro del monasterio de Sant Pedro de las Puellas*, Barcelona, Asociación de Arquitectos de Catalunya, 1903.

1. Columna amb la doble imposta de la base de la cúpula de Sant Pere de les Puel·les.
2. Capitell de Sant Pere de les Puel·les.
3. Capitells (a l'esquerra, original) de la nau de Sant Pere de les Puel·les.

l'església es van identificar les columnes que suportaven els arcs de la base d'una cúpula sobre trompes, de clara filiació altmedieval. Aquests elements, afegits a la memòria històrica de la fundació del monestir l'any 945, van inspirar la reconstrucció (més que no pas restauració) efectuada per l'arquitecte Eduard Mercader, que va configurar un edifici totalment neomedieval, amb una capçalera de tres absis i una forma híbrida propera a les tres naus, en què les columnes originals foren preses com a model i repetides en els suports dels nous arcs torals i formers. A l'angle nord-est, com a espai de nau-avantsala de l'absis lateral, es conserva l'estructura (especialment les impostes de l'arrencada de les voltes) d'un àmbit que la historiografia identifica amb l'atri de Sant Sadurní, esmentat a l'acta fundacional del monestir i de consagració de l'església del 945: "ecclesie ascisterii sancti Petri Apostoli, Clavigerii Etherii, Puellorum, situm fores menia civitate Barchinone contra atrium Saturnini Domini testis..."

Si bé la historiografia ha identificat l'atri de Sant Sadurní com aquest espai de l'angle nord-est de Sant Pere, no s'ha preocupat d'"on" era l'església de Sant Sadurní a la qual correspondria l'atri, i que en 1027-1029 és esmentada, com a edifici independent, en una donació del monestir de les Puel·les a la Seu barcelonina. A partir d'aquestes constatacions, totes les hipòtesis sobre

Impostes de l'atri de Sant Sadurní.

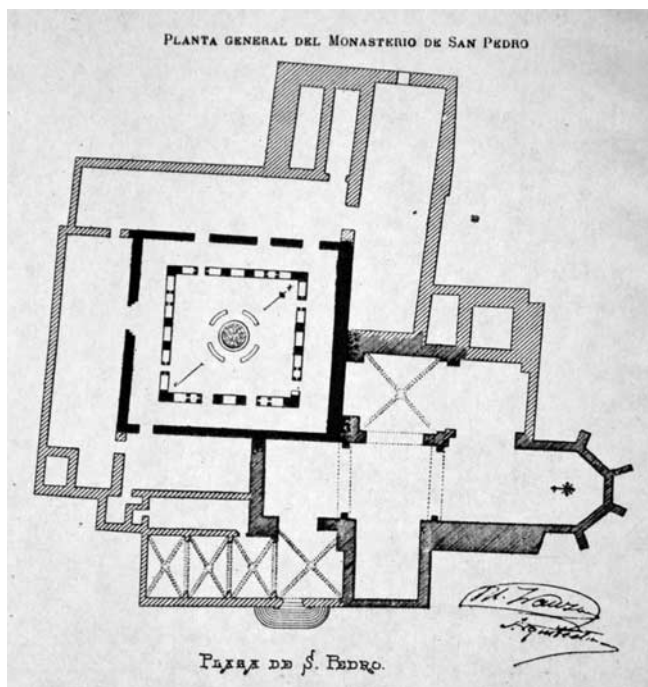
l'estructura i la cronologia de Sant Pere de les Puelles tenen com a nexes comú l'ús del condicional (...deuria, podria, sembla...), a manca de les exploracions que, prescindint de prejudicis, investiguin sobre la realitat d'aquesta església. De fet, ens hem de remuntar als estudis d'Ubaldo Iranzo, i la interpretació que feren Josep Puig i Cadafalch, Antoni Falguera i Josep Goday dels treballs d'Iranzo i d'Eduard Mercader, per intentar establir uns criteris, mínims, per situar la filiació i el context cronològic en què es pot entendre l'arquitectura de l'església de les Puelles.⁴

L'atri de Sant Sadurní, avui.

4. Josep PUIG I CADAFALCH, Antoni DE FALGUERA I SVILLA i Josep GODAY I CASALS, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1911, vol. II, pàg. 113-120.

Planta del monestir de Sant Pere de les Puelles l'any 1903, segons Ubaldo Iranzo.

Interior de l'església de Sant Pere de les Puelles.

A partir del plànol d'Ubaldo Iranzo, semblaria que l'església de les Puel·les era un edifici de planta de creu, al qual es va afegir, en el braç de llevant, un absis poligonal de factura gòtica. No sabem si aquest absis en substituïa un d'anterior, però el que és segur és que no disposava d'absidioles, ja que en el cantó nord hi ha "l'atri de Sant Sadurní", i el mur de llevant del cantó sud era cec.

La hipòtesi de Puig i Cadafalch i els seus era que no havia tingut absis en la seva forma original, i que de l'edifici original només es conservaven les columnes que suportaven els arcs de la base de la cúpula i l'àmbit nord-est, identificat com l'atri de Sant Sadurní, identificable per les impostes esculpides que suporten les arrancades d'una volta d'aresta. Encertadament, Puig

Creu gemada, d'època visigoda, reaprofitada en el campanar del segle XII.

considerava que la cúpula del creuer era una obra més tardana, possiblement de la restauració (?) de principis del segle XI, i el campanar que hi havia sobre la cúpula seria una obra encara posterior, a l'estil de campanarets sobre cúpules com els de Sant Ponç de Corbera o Sant Sebastià de Montmajor, del segle XI, tot i que el de les Puel·les el situa al segle XII. Quan es desmuntà el campanar, aparegueren, reaprofitats com a carreus, dos relleus amb creus patents, gemades, de clara cronologia en el món paleocristià i visigot, un dels quals fou reutilitzat com a llosa sepulcral, amb una inscripció de l'any 890.

La presència d'aquests relleus ens situa en un context d'utilització religiosa i funerària del solar de les Puel·les, des d'èpoques molt reculades, coincidents, per què no?, amb la tradició de la construcció de Sant Sadurní per Lluís el Pietós, el 801,⁵ però sense excloure una cronologia més antiga, per un edifici, o àmbit funeràri, situat al llarg de la Via Augusta, un model d'implantació que és comú en el món antic i tardoantic.

Estic totalment d'acord amb la hipòtesi de Puig que la coberta original del creuer, substituïda per la cúpula del segle XI, seria de fusta, i podem acceptar que es destruís el 985 arran de la ràtzia d'Al-Mansur (d'altra banda, perfectament documentada arqueològicament al monestir de Sant Cugat d'Octavià).

5. IRANZO, *El Claustro del monasterio...*

Sistema columnar de Sant Iscle i Santa Victòria de la Torre de Rialb.

Sant Pere de Rodes.

La presència d'una doble impostació en l'arc de la banda sud del creuer assenyala clarament que les columnes conservades suportaven uns arcs més baixos, o d'arrencada més baixa (peraltats o de ferradura?), que haurien estat reformats per la construcció de la cúpula, i totalment refets, menys aquest, en la restauració del 1909.

Entrem ara aquí en el tema més delicat de la filiació de les columnes i dels relleus de Sant Sadurní, que són, sens dubte, els elements més singulars de l'arquitectura de les Puel·les.

Els exemples d'arquitectura columnar són molt escassos a la Catalunya d'època romànica, i pràcticament els exemples es limiten a les esglésies de Sant Martí del Canigó, les complexes estructures de doble ordre de Sant Pere de Rodes i de Sant Iscle i Santa Victòria de la Torre de Rialb, i en una posició més modesta, però no allunyada estructuralment de Sant Pere de les Puel·les, en les esglésies de Sant Quirze de Pedret i Sant Vicenç d'Obiols, de cronologia molt més reculada que la que havia considerat fins ara la historiografia,⁶ o en el porxo de la Porta Ferrada de Sant Feliu de Guíxols.

6. Respecte a la revisió cronològica de Sant Quirze de Pedret: AAVV, «Sant Quirze de Pedret», dins *Memòria SPAL 1993-1998*, Barcelona, Diputació de Barcelona, pàg. 137-165.

Per l'estudi de les columnes i la decoració dels seus capitells, la historiografia hi acostuma a passar de puntetes, i situa un marc cronològic dels segles X-XI, sense més precisions, però, quasi de passada, Xavier Barral esmenta el seu parentiu amb models asturians,⁷ i tampoc no podem obviar una certa relació amb els capitells, suposadament procedents de l'església paleocristiana de Sant Salvador de Can Peixau, a Badalona,⁸ sense oblidar l'aprofitament d'una base de marbre antiga a la columna sud-est.

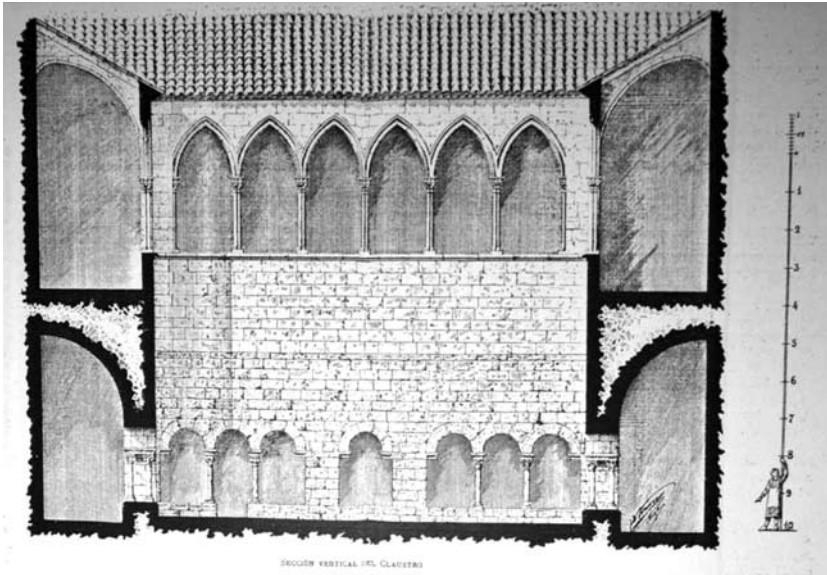
L'estructura columnar de Sant Pere de les Puelles, ens agradi o no, ens situa dins d'un marc d'edificis singulars i estranys, de l'arquitectura altmedieval catalana, i més concretament, dins els seus plantejaments tipològics i tecnològics. A hores d'ara, ja no val confondre la tipologia amb la forma de la planta,⁹ i avui ja podem discernir entre l'estructura en creu de Sant Pere de les Puelles, o les esglésies de creu grega del segle XI, com Sant Cugat Salou, o les visigodes de Santa Maria de Melque o Santa Comba de Bande, entre d'altres. Les esglésies esmentades, entre moltes altres, tenen un traçat en planta de creu grega, amb un absis a l'extrem del braç de llevant, cosa que crea una clara axialitat est-oest, en la qual aquests braços de la creu formen una veritable nau, mentre que els braços nord i sud queden com a peces d'un transepte centrat en la nau.

En el cas de les Puelles, tot i tenir una forma també de creu grega, la seva tipologia és molt diferent, ja que la manca de santuari unifica els braços de la creu, de manera que l'edifici no és axial, sinó central, com l'edifici cruciforme que s'ha identificat en el conjunt episcopal paleocristià i visigòtic de Barcelona,

Base de marbre, antiga, reutilitzada a Sant Pere de les Puelles.

7. Xavier BARRAL I ALTET, *L'art preromànic a Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1981, pàg. 253.
8. Joan ROSAS, «Sant Salvador de Can Peixau», dins *Catalunya Romànica*, ..., pàg. 141-142.
9. Els estudis sobre el concepte de tipologia arquitectònica han permès destriar el que és el concepte de l'edifici del que és la seva formalització, i encara més la representació gràfica d'aquesta, i temes com el sentit de l'espai, l'axialitat i les circulacions són presents en la configuració del concepte de "tipus". Per entendre el concepte de tipologia arquitectònica, les referències clàssiques es troben a AAVV, *Sobre la idea de tipus en arquitectura*, Sant Cugat, Escola d'Arquitectura del Vallès, 1984.
Giulio Carlo ARGAN, «Sul concetto di tipologia architettonica», dins *Progetto e Destino*, Milano, Alberto Mondadori, 1965, pàg. 75-81.

Façanes del claustre del monestir de Sant Pere de les Puel·les, segons Ubaldo Irazzo.

que té l'altar en el centre de la creu.¹⁰ Un model similar, però molt menys elaborat, el trobem a l'església empordanesa de Sant Martí de Romanyà de la Selva.

La tipologia arquitectònica, aparent, de l'església de les Puel·les ens acostava molt més a aquests edificis cruciformes centrals de l'Antiguitat tardana i el món visigòtic. Tanmateix els materials clàssics i visigòtics presents en la construcció, les creus gemades, la base de columna, etc., ens indiquen clarament l'existència d'un lloc de culte i/o enterrament, amb anterioritat al segle IX.

Aquestes intuïcions no es desdiiuen de la morfologia escultòrica present a l'església, des del ressò asturià dels capitells del creuer, insinuat per Barral, fins a les impostes de Sant Sadurní, relacionades amb els relleus de la Seu barcelonina,¹¹ però que també presenten relacions amb temes decoratius d'època visigoda.

10. Charles BONNET i Julia BELTRÁN de HEREDIA BERCERO, «Origen i evolució del conjunt episcopal de Barcino: dels primers temps cristians a l'època visigòtica», dins *De Barcino a Barcinona (segles I-VII) Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona*, Barcelona, Museu d'Història de la Ciutat, Ajuntament de Barcelona, 2001, pàg. 74-93.

11. Imma LORÉS I OTZET, «Sant Pere de les Puel·les», dins *Catalunya Romànica, XX...*, pàg. 213. Lorés planteja l'estat de la qüestió, indicant les opinions de Puig i Cadafalch, Gudiol, Ainaud de Lasarte o Verrié, que relacionen els relleus amb la data del 945, d'esment de l'atri de Sant Sadurní, però passa quasi sense opinar sobre la filiació dels relleus, que relaciona, sense més explicacions, amb els relleus dels segles X-XI de la Seu barcelonina.

Retornant als orígens, i sense forçar els significats del registre documental, a manca del registre arqueològic, podem acceptar la hipòtesi tipològica plantejada per Josep Puig i Cadafalch, però situant la construcció de la part nuclear de l'edifici en un moment molt anterior al de la seva consagració, el 945, moment en què l'església esdevé seu d'un monestir, i amb aquest motiu se celebra la cerimònia de la consagració. Tanmateix, hem de tenir en compte el costum litúrgic carolingi de dedicar altars en els cossos d'accés a les esglésies, i no podem descartar que aquest fos el veritable sentit religiós de l'atri de Sant Sadurní, que, al segle XI, es considera església, però que podria haver nascut com a porxo de la primera església, després dedicada al monestir de Sant Pere de les Puel·les.

Com és habitual, quasi norma, de l'arquitectura barcelonina romànica, el monestir de les Puel·les va tenir una important reforma, o ampliació, durant el segle XII, amb la construcció del claustre, acabat cap a la fi del segle (ampliat al segle XIV), i amb obres de reforma de l'església, que motivaren una nova consagració el 1147.

El claustre el coneixem gràcies als elements que se'n conservaren després del seu enderroc, repartits entre diversos emplaçaments, i a l'estudi d'Ubaldo Iranzo.¹² De les obres que pogueren motivar la consagració del 1147, no en tenim constància, però podrien correspondre al campanar sobre el cimbori (si és que no es féu la mateixa cúpula), i a una reforma del presbiteri, per adaptar-lo als usos litúrgics del seu moment, ben diferents dels de l'època de construcció de l'església, tal com va succeir amb la conversió en girola, a la fi del segle XII, del corredor absidal de l'església del monestir de Sant Pere de Rodes.¹³

El claustre de Sant Pere de les Puel·les era un patí porxat, adossat a l'angle nord-oest de les naus (o braços de la creu) de l'església, i que, com és normal, centrava els edificis del conjunt monàstic, que només podem evocar a través del plànol de Miquel Garriga i Roca, quan era "Presidíu Peninsular". La morfologia arquitectònica no era gens diferent a les normes generals dels claustres del seu temps. Les galeries es cobrien amb voltes de canó de perfil de quart de cercle i els seus porxos eren formats per un seguit d'arcs de mig punt, llisos, suportats per pilons i un doble rengle de columnes, que disposen de capitells amb una decoració força rústega, de models tardans de la fi del segle XII; fins i tot es planteja una cronologia del segle XIII en alguns capitells.¹⁴ En resum, no era un claustre gens diferent d'altres del seu temps, com els de Sant Pere de Galligants o Sant Benet de Bages, però caracteritzat per la pobresa formal de la seva decoració escultòrica.

12. IRANZO, *El Claustro del monasterio ...*; LORÉS, «Sant Pere de les Puel·les...».

13. AAVV, «Sant Pere de Rodes. La cella i el primer monestir segle IX-X», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 38 (1996), pàg. 1415-1443.

14. LORÉS, «Sant Pere de les Puel·les...».

Façana actual dels absis (!)
de Sant Pere de les Puelles.

El monestir del solar del convent de Santa Caterina

Si del monestir de Sant Pere de les Puelles conservem estructures rellevants, però no podem fer altra cosa que formular hipòtesis sobre la seva forma original, o la seva cronologia, de l'edifici monàstic descobert al subsòl del que fou el convent de Predicadors de Santa Caterina, abans de les excavacions no teníem coneixement de la seva existència i no en sabem ni el nom.¹⁵

Si acceptem la idea de Philip Banks que les restes de Santa Caterina no es corresponen amb un monestir¹⁶ de Sant Salvador, conegut només documentalment, ens trobem davant d'un magnífic exemple de com la recerca arqueològica i arquitectònica és un element imprescindible per a l'anàlisi històrica.

He de dir, d'entrada, que no vaig tenir ocasió de visitar les excavacions i, per tant, tot el coneixement del monument deriva del material i les opinions elaborats per l'equip d'excavadors. Per tant, el que pugui dir s'ha d'entendre com una contribució, supeditada, en tot moment, al seu treball i la coneixença de l'edifici o del que en quedava.

L'església descoberta, d'una nau, amb uns murs capaços de suportar una volta de pedra, o formigó, amb un absis semicircular (o lleugerament ultrapasat) precedit, segons que sembla, per arc presbiteral, i construïda amb el característic aparell de carreuó de l'*opus vittatum*, correspon plenament a les tipologies usuals de l'arquitectura catalana del segle XI, tal com afirmen els seus excavadors. Tot i que no hem d'oblidar que, en el cas de Barcelona, aquestes fórmules arquitectòniques són ben vigents als segles XII i XIII, no sembla que aquest sigui el cas, perquè el programa constructiu de Santa Caterina a partir del segle XIII és prou clar.

Els possibles dubtes cronològics que es podrien suscitar en l'edifici de l'església semblen esvaïr-se quan s'analitza el conjunt de les altres edificacions

15. Tota la informació sobre aquest monestir, essencial per a la història de l'arquitectura barcelonina de l'entorn de l'any mil, s'obté de les publicacions efectuades pels seus excavadors: Jordi AGUELO i MAS, Josefa HUERTAS ARROYO i Ferran PUIG i VERDAGUER, «Santa Caterina de Barcelona: Assaig d'ocupació i evolució», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, Època II, 1 (2005), pàg. 13-43. Jordi AGUELO i MAS i Josefa HUERTAS ARROYO, «Sobre la firmitas dels edificis medievals. Els sistemes de fonaments documentats al convent de Santa Caterina de Barcelona», *Arqueologia Medieval*, 3 (2007), pàg. 54-61.

16. Opinió manifestada per Philip Banks en la conferència «La transformació del recinte de la ciutat antiga» dins el curs *Barcelona i el romànic. Art i ciutat dels segles XI-XIII*, dirigit per Eduard Riu-Barrera i celebrat entre octubre de 2008 i febrer de 2009 a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, dins les activitats del Seminari d'Història de Barcelona. Val a dir que l'origen del nostre escrit és una altra conferència del mateix cicle.

Planta del monestir del solar de Santa Caterina, i la necròpoli paleocristiana, segons Aguelo, Huertas i Puig, 2005.

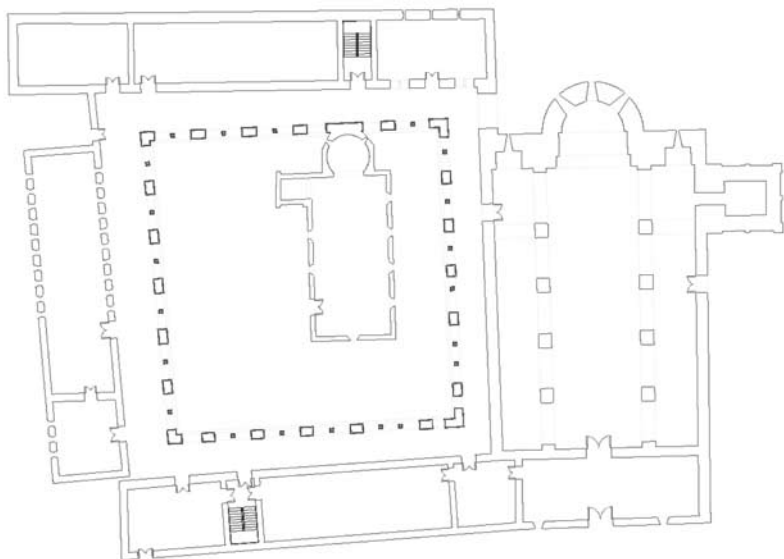
monàstiques, que, ja velles, foren transformades en la primera implantació dels dominics en el “seu” convent de Santa Caterina.

En primer lloc, el porxo claustral descobert respon clarament a un model de porxo, amb pilars que segurament devien suportar uns arcs, sense podi, amb el pas obert entre les galeries i el pati. Aquest és un model estrany en la tipologia claustral romànica, però no és excepcional, i a la Catalunya comtal el retrobem en alguns dels claustres monàstics més antics, com el de Sant Sebastià dels Gorgs (de manera, però, matisada). També existia en el grandios claustre de Sant Cugat d’Octavià (o del Vallès), construït probablement en els primers anys del segle xi, on, com en el claustre dels Gorgs, s’alternaven pilars i columnes en el suport dels arcs, però amb absència total de podi, com es va poder constatar en el porxo de la galeria oest, on es van trobar les traces dels pilars i les columnes assentades directament sobre el mur del *castellum* inacabat. També trobem aquest model de porxo claustral, perfectament conservat, en el claustre descobert en el subsòl del monestir de Sant Pere de Rodes, amb els porxos formats per arcs de ferradura i suportats per pilars. La cronologia del claustre de Rodes és dubtosa. Construït clarament amb posterioritat a l’església (o si més no en la seva primera fase), la presència dels arcs de ferradura i de tombes tipus *cupae* i arcosolis adossats als murs de l’església planteja dubtes sobre una filiació, que, en tot cas, no deu ser posterior als voltants de l’any mil.

Aquest model de porxo claustral es constata clarament en desús a partir de la fi del segle xi, i sobretot durant el segle xii —en què es generalitza el porxo

El claustre primitiu del monestir de Sant Pere de Rodes.

Planta del monestir de Sant Cugat d'Octavià, a la fi del segle xi, segons J.A. Adell, I. Lorés i l'equip redactor del projecte museogràfic del monestir.

claustral amb podi— i arrenca del món carolingi, en què es formalitza la tipologia de claustre monàstic i apareixen els pilars sense podi en claustres com el del segon monestir de Lorsch (segles VII-IX),¹⁷ en les galeries de Centula (segle VIII)¹⁸ o en el pati claustral del monestir d'Inden-Kornelinmünster,¹⁹ establert per Sant Benet d'Aniane, a principis del segle IX.

En segon lloc, l'edifici identificat al costat de llevant del claustre, amb pilars interiors, té unes clares relacions tipològiques i estructurals amb l'edifici del subsòl de l'ala de llevant del monestir de Sant Cugat d'Octavià. En les excavacions efectuades entre els anys 2002 i 2003, en aquest sector del monestir es va constatar plenament el que ja s'havia trobat en les excavacions dels anys 1993-1994: l'edifici actual és una obra de les primeries del segle XI, construïda sobre un edifici preexistent, amb pilars adossats a la cara interna dels murs destinats a suportar arcs diafragma i destruït per un incendi amb anterioritat a l'any mil, incendi i destrucció que hem de relacionar amb la ràtzia d'Al-Mansur del 985. En tot cas, el registre arqueològic de Sant Cugat situa aquest edifici com a obra del segle X, si no és anterior.

Les estructures de sales amb arcs diafragma, tan comunes a partir del segle XIII, són quasi inexistentes entre els segles XI i XIII, però, en canvi, el cas de Sant Cugat i el de la sala capitular del monestir de Sant Benet de Bages, on hi ha arcs diafragma amortitzats per les finestres dels segles X-XI, situen aquesta tipologia arquitectònica en l'arquitectura catalana del segle X.

Sense pretendre atribuir al monestir del solar de Santa Caterina una cronologia tan reculada com la dels claustres carolingis esmentats, és evident que la seva contextualització i especialment les seves relacions amb Sant Cugat d'Octavià permeten plantejar amb fonament la hipòtesi que aquest inconegut

Sala de llevant del monestir de Sant Cugat d'Octavià.

17. D'acord amb la restitució publicada per Walter Horn, «On the origins of the medieval cloisters», *Gesta* (New York), 11 (1973), pàg. 13-52.

18. HORN, «On the origins...».

19. Carol HEITZ, *L'architecture religieuse carolingienne: les formes et leurs fonctions*, Paris, Picard, 1980, pàg. 97.

Fonaments dels pilars del porxo claustral de Sant Cugat d'Octavià.

edifici de Santa Caterina sigui una obra anterior a l'any mil, o bé de principis del segle XI, moment en el qual es construiria la seva església, però la construcció del monestir es manté fidel a fórmules arquitectòniques més antigues.

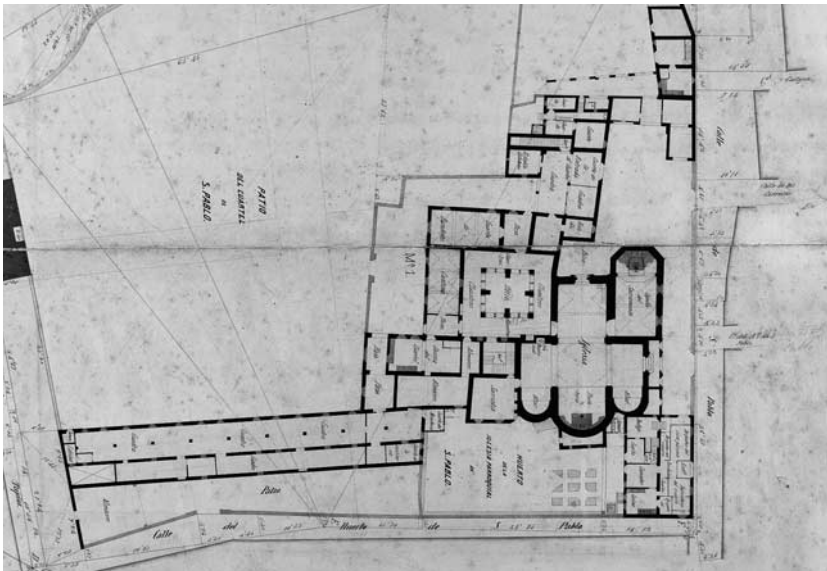
La relació amb el monestir de Sant Cugat d'Octavià s'amplia si considerem les condicions de la seva implantació. Sant Cugat s'estableix com a comunitat monàstica en un recinte funerari paleocristià, presidit per una església. L'excavació de Santa Caterina, l'abast de la qual no podem precisar, ha posat en evidència que el monestir antic s'estableix adossat a un recinte funerari paleocristià, també presidit per una església, o aula, tot i que sembla que hi ha un procés d'abandó i enruncament.

No sols el fet d'estar les dues esglésies adjacents, sinó sobretot el fet que els murs d'ambdós recintes siguin escrupolosament paral·lels, fa pensar que, malgrat el temps transcorregut i l'abandó del cementiri, les estructures paleocristianes tenien encara una certa entitat o ús quan es construeix el monestir. La implantació d'aquests monestirs sobre recintes funeraris paleocristians situats sobre la Via Augusta ens permet reflexionar sobre la continuïtat històrica dels complexos funeraris de l'Antiguitat tardana en el món altmedieval, en forma d'esglésies, monestirs o catedrals com a Ègara, Urgell, Sant Cugat d'Octavià o Sant Pau del Camp.

Sant Pau del Camp

Si els monestirs de Pere de les Puel·les i el del solar de Santa Caterina es poden considerar, per moltes circumstàncies, uns edificis excepcionals, el monestir de Sant Pau del Camp representa el principal exemple barceloní de les formes característiques de l'arquitectura catalana, entre els segles XII i XIII, moment en el qual n'hem de situar la construcció: l'església cap al segle XII i el claustre cap al XIII.

Tot i la claredat de la seva filiació arquitectònica, el monestir de Sant Pau del Camp també participa d'algunes de les qüestions historiogràfiques plantejades anteriorment. D'una banda, el seu emplaçament, també sobre un recinte funerari antic, en què destaca la làpida del comte Guifré II, i de l'altra, l'e-

Planta del monestir de Sant Pau del Camp, el 1860, en el plànol de Barcelona de M. Garriga i Roca.

Façana absidial de l'església del monestir de Sant Pau del Camp.

vidència d'un conjunt edificat, com a mínim, entre els segles VI i VII, del qual es conserven els capitells i possiblement altres elements de la portada, les llinxes retallades d'algunes finestres de l'absis, algun fragment de mur incorporat a les estructures medievals i alguna peça descontextualitzada, com un capitell de tipus bizantí.

Pel que fa a la resta, el monestir de Sant Pau del Camp, tal com el coneixem, és una obra molt característica de les formes finals de l'arquitectura romànica catalana, seguint el model canònic d'una nau amb transsepte i capçalera formada per tres absis semicirculars, amb una cúpula sobre trompes en el creuer de la nau i el transsepte. La cúpula es projecta a l'exterior en un alt cimbori vuitavat, rematat per un campanar d'espadanya barroc, que li dona el seu perfil característic. De fet, l'espadanya és l'únic element que s'ha conservat de les importants transformacions que es van fer a Sant Pau del Camp entre els segles XVII i XVIII, que foren eliminades en les restauracions realitzades després de la guerra civil de 1936-1939, que es proposaren recuperar la imatge "original" de l'església, i així avui, Sant Pau del Camp és l'església romànica més coneguda de Barcelona i l'única on podem veure'n l'arquitectura refeta com un model romànic totalment "net". La claredat de la seva arquitectura no ens ha de fer perdre la consciència que ens trobem davant d'un edifici profundament reconstruït i restaurat, en el qual molts dels detalls responen més a la voluntat d'uns restauradors "puristes" que no pas a la seva veritable realitat.

Amb les prevencions obligades per una restauració mimètica tan intensa com la que ha tingut al llarg del temps el monestir de Sant Pau del Camp,

Interior de la nau de Sant Pau del Camp, amb els frisos interiors d'arcuacions.

podem interpretar les seves característiques formals com el model característic del romànic barceloní dels segles XII i XIII. D'una banda, cal destacar el gust per les proporcions àmplies (amb tendència al model quadrat, en la relació entre alçada i amplada), que donen com a resultat una sensació d'edificis molt amples, tendència que també és comuna en l'arquitectura dels segles XII i XIII a les regions del sud tarragoní.

També cal destacar un acusat eclecticisme, quasi un "manierisme", en l'ús dels recursos ornamentals de l'arquitectura, heretats de les formes definides per l'arquitectura llombarda al segle XI. Així, trobem els frisos d'arcuacions decorant les façanes, però situades normalment a mitja alçada i també a l'interior de la nau, fet que només es repeteix a Catalunya al creuer de l'església del monestir de Sant Daniel de Girona, del segle XI.

Un element constructiu molt interessant que trobem definit a Sant Pau del Camp és la combinació de l'aparell de carreuó en la construcció dels murs amb l'aparell de carreus, per l'execució dels elements singulars del parament murari, tant el conjunt de la portalada com les cantoneres i els frisos d'arcuacions.

Generalment, a partir de la introducció de les formes llombardes, la tecnologia constructiva imperant en els comtats catalans es defineix per l'ús d'un únic sistema de treball de la pedra, per a la totalitat del sistema paramental. La combinació de dues tecnologies de tall de pedra (que ja era comuna abans de l'any mil) no és present fins en aquests edificis barcelonins, que tenen una continuïtat en el món gòtic, en grans edificis com l'església de Santa Maria del Mar o la del monestir de Santa Maria de Pedralbes.

Portada de l'església del monestir de Sant Pau del Camp.

Aquest aire “innovador” que es respira en l'arquitectura de Sant Pau del Camp, tant per la concepció de les seves proporcions i el sistema decoratiu com pel seu sistema tecnològic, es tradueix, també, en la concepció decorativa de la portada, on trobem l'aprofitament d'elements antics, com els capitells, i potser també les impostes i la llinda, dins d'una composició que intenta ser canònica, però que s'aparta de l'ortodòxia compositiva romànica, en la forma i ubicació dels elements del tetramorf, acompanyant una imatge de Crist sense màndorla, és a dir, no apocalíptica. Tot plegat ens confirma que Sant Pau del Camp és una obra construïda dins del segle XII, que manifesta clarament l'esgotament de les capacitats expressives dels llenguatges romànics, en un moment de final d'època, en què l'arquitectura assoleix característiques manieristes i eclèctiques.

Aquesta condició, que és un valor afegit a l'interès cultural de Sant Pau del Camp, es fa més patent encara quan ens referim al claustre, situat, com és normal, entre la nau i el transsepte, al seu costat sud. El claustre de Sant Pau del Camp és un exemple paradigmàtic del formalisme més accentuat de l'arquitectura de final d'estil. És un espai de petites dimensions, però d'unes proporcions extremament acurades, tot i adaptar-se a algunes estructures preexistents, corresponents a construccions de les primeres èpoques del monestir,

Capitells antics, i impostes, de la portada de l'església del monestir de Sant Pau del Camp.

avui identificables però difícils d'interpretar després de les intenses i successives restauracions que s'hi han efectuat.²⁰

L'estructura dels seus porxos segueix l'esquema habitual dels porxos claustrals romànics, amb una successió d'arcs suportats per columnes aparellades, agrupades en sèries de dues entre contraforts de grans dimensions. La seva característica principal és la substitució dels arcs per unes obertures trilobulades o pentalobulades, segons les galeries, que no són altra cosa que perforacions retallades en els murs, amb els carreus treballant en voladú, sense formar arcs constructivament operatius. En aquesta solució es fa claríssima la prevalença de la concepció formal per sobre de la concepció estructural i es trenca la identitat forma-estructura que caracteritza l'arquitectura del romànic català.

El fenomen eclèctic i manierista que hem vist en l'arquitectura de l'església es fa encara més palès en l'arquitectura del claustre de Sant Pau del Camp, on s'acompanya d'una esculturació força rústega en capitells de decoració

20. Per a l'intent d'interpretació de les estructures preexistents al claustre de Sant Pau del Camp, vegeu: Pere BESERAN i RAMON i Reinald GONZÁLEZ, «Recerca exhaustiva de documentació. Informe Històrico-arquitectònic. Lectures estratigràfiques del claustre», dins *Projecte de Restauració del Monestir de Sant Pau del Camp*. ACTAR arquitectura, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Servei del Patrimoni Arquitectònic, novembre de 1997.

vegetal. Com a element destacable, que diu molt dels processos de producció artística en una obra com aquesta, cal esmentar la presència de dos capitells obrats pel taller escultòric del claustre, que s'han utilitzat, invertits, com a base de columnes, talment com si els escultors haguessin “fabricat” més capitells dels necessaris abans del seu muntatge.

El gust per l'ornamentació es manifesta, també, en el tractament asimètric del perfil dels “arcs” polilobulats, llisos i angulosos en la façana exterior i decorats amb un motlluratge a la façana interior.

Hem d'assenyalar que l'emplaçament de Sant Pau del Camp respon als mateixos paràmetres que hem observat als monestirs de Sant Pere de les Puel·les i el del solar de Santa Caterina. Se situa al costat del camí (com també passava a Sant Cugat del Rec), sobre un recinte funerari antic, on es va trobar la làpida romana, reaprofitada per la làpida sepulcral del comte Guifré II, mort el 911. L'enterrament del comte en el recinte de Sant Pau del Camp ha estat interpretat com un signe de la fundació del monestir per part d'ell, però l'evidència dels altres exemples de monestirs establerts sobre recintes funeraris i dels elements antics incorporats a l'obra del segle XII del monestir permet qüestionar aquesta possibilitat i plantejar que el comte s'enterrés en un complex religiós o funerari existent, i que possiblement l'afavorís, sense que això hagi d'implacar un establiment comtal nou.

Façana del porxo del claustre de Sant Pau del Camp.

Les “arcades” polilobulades del claustre de Sant Pau del Camp, i els capitells emprats com a bases.

Les capelles menors

Les tres capelles d'època romànica que es conserven a l'interior de la muralla barcelonina comparteixen les característiques arquitectòniques que estan perfectament definides a l'església i el monestir de Sant Pau del Camp: fidelitat a les formes i tecnologies pròpies de l'arquitectura del segle XII, amb una notable dosi d'eclecticisme en l'aplicació dels motius decoratius llombards i una certa tendència a l'amplitud de proporcions en la concepció dels espais.

Els motius llombards són presents en la decoració de l'absis de la capella de Sant Llàtzer i a la façana lateral visible de la capella Marcús, on sembla que la peculiar composició de la façana és deguda a una diferenciació entre la nau i

Absis de Sant Llàtzer.

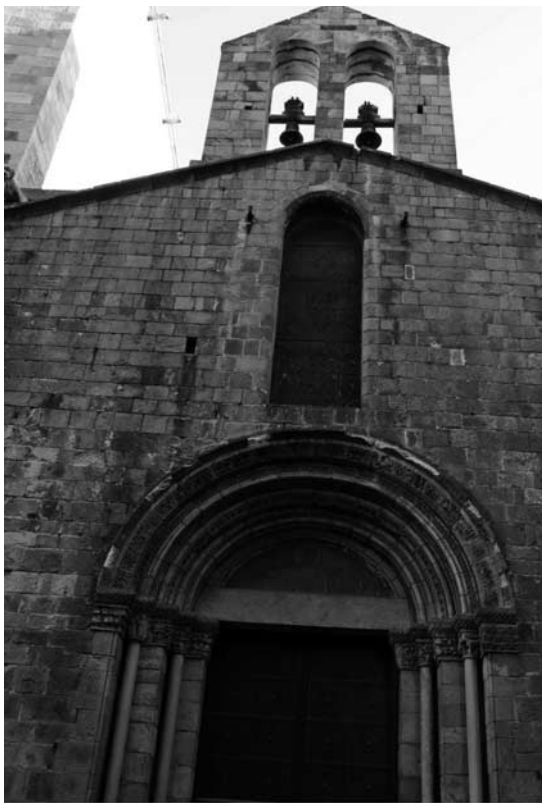

Façana lateral de
la capella Marcús.

un possible absis quadrat, que la unificació interior de l'espai no permet precisar. Les transformacions que ha sofert l'església, entre elles la seva restauració, fan que presenti alteracions com la capella buidada en la façana, la remodelació de l'espai interior i alguns interrogants com la porta alta de la façana sud. La possibilitat que la composició de la façana correspongui a un absis quadrat o bé a un tram presbiteral profund que precedís un absis avui desaparegut no exclou la singularitat de la seva tipologia, fos quina fos la seva forma original.

La capella de Santa Llúcia és un edifici de factura molt més austera, animat només per la decoració de la seva portada, i molt condicionat per la seva incorporació al conjunt edilici de la catedral gòtica, que va absorbir l'antiga capella adaptant-la al perímetre del seu claustre i deixant-la com un edifici de nau única sense capçalera. A més de la portada, l'element més destacat de les seves nues façanes és un timpà amb una representació de l'Agnus Dei, que, tal com està ara el parament, no se situa sobre cap porta, sinó que ha quedat com un element encastat en el mur.

Podem comprovar que, en general, tots els edificis d'època romànica conservats a Barcelona són edificis singulars, per la seva antiguitat, els seus interrogants o bé la seva originalitat dins el món arquitectònic del seu temps. Només la malmesa capella de Sant Llàtzer es pot considerar un edifici "canònic", una obra "d'estil", sense més pretensions que la seva correcta execució d'acord amb els cànons de la seva època. Potser aquesta mateixa modèstia original estigui a l'arrel del caràcter desapercebut que avui presenta i que fa que, de tots els edificis romànics barcelonins, sigui encara el més desconegut.

Façana de la capella de Santa Llúcia.

Quaderns del Seminari d'Història de Barcelona

-
- 01 Els dirigents patronals i la Setmana Tràgica
Soledad Bengoechea, 2000
- 02 Els districtes de Barcelona de 1984: criteris de formació i avaluació de l'experiència
Joaquim Clusa, 2000
- 03 Composició i percepció dels drets del Consell de Cent barceloní durant el segle XVI
Jaume Dantí, 2000
- 04 L'organització política del Pla de Barcelona abans de 1854. El règim constitucional
José Sarrion Gualda, 2000
- 05 La teoría del salario obrero y la subestimación del trabajo femenino en Ildefonso Cerdà
Cristina Borderías i Pilar López, 2001
- 06 Escoles, ensenyament de lletra i llibre de gramàtica a Barcelona (segles XIV-XV)
Josep Hernando, 2001
- 07 L'extensió i la consolidació del fet metropolità
Josep Oliveras i Samitier, 2001
- 08 Antoni de Capmany i la renovació de l'historicisme polític català
Ramon Grau, 2006
- 09 La Nova Planta i l'organització política del Pla de Barcelona
Sebastià Solé i Cot, 2001
- 10 Barcelona i la UGT, un segle d'història (1888-1988)
David Ballester, 2002
- 11 Batlles, regidors i procuradors síndics generals dels pobles del Pla de Barcelona durant la Nova Planta (1718-1808)
Enric Comas, 2002
- 12 La *Corónica Universal del principado de Cataluña* de Jeroni Pujades a l'Acadèmia de Barcelona (1700-1832)
Eulàlia Miralles i Jori, 2003
- 13 La presidència de l'Ajuntament borbònic de Barcelona, 1718-1808
Pere Molas i Rafael Cerro, 2003
- 14 Els inicis de les assegurances socials modernes a Catalunya, 1917-1957
Alfred Pérez-Bastardas, 2004
- 15 Repertori de fonts d'arxiu per a l'estudi de la ciutat de Barcelona (1714-1808)
Sebastià Riera i Viader, 2004
- 16 Els fons documentals municipals del període 1808-1868. Guia d'investigació
Montserrat Beltran, Núria Burguillos, Sebastià Riera, Jordi Serchs, Xavier Tarraubella i Laura Ureña, 2005
- 17 Danys humans a la Guerra de Successió. El testimoni dels expedients matrimonials de Barcelona, 1714-1715
Roser Tey i Freixa, 2005
- 18 Barcelona 1843. Progressisme versus muralles
Glòria Santa-Maria Batlló, 2005
- 19 El procés de definició de l'Ajuntament de Barcelona, 1714-1736
Marina López Guallar, 2005
- 20 La formació del modern sistema de mercats de Barcelona (1874-1921)
Manel Guàrdia i José Luis Oyón, 2008
- 21 El registre fotogràfic de Montjuïc, 1915-1923. La metamorfosi d'una muntanya
Rafel Torrella, 2008
- 22 Paradigmas fotográficos en Barcelona, 1860-2004
Jorge Ribalta, 2009

ARXIU HISTÒRIC
DE LA CIUTAT
DE BARCELONA

23

**SEMINARI
D'HISTÒRIA
DE BARCELONA**

ISSN 1576-26-37

Ajuntament de Barcelona